

Тетяна ВІЛКУЛ

докторка історичних наук,
провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), tvilkul@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

Лаврентіївська версія «Повісті временних літ» у текстології Новгородсько-Софійської групи*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.175>

УДК: 930.2«XI–XIV»

Анотація. Зводи Новгородсько-Софійської групи, тобто, Новгородсько-Карамзинський 1-й, Софійський 1-й, Новгородський 4-й, є складними компіляціями початку XV ст., що поєднують роботу володимиро-суздальських та новгородських літописців. Володимиро-суздальський вплив традиційно відносять до «Зводу Андрія Боголюбського» (не пізніше 1174 р.) або «Володимирського зводу доведеного до 1185 р.». Разом із тим, Новгородсько-Софійські зводи вважають важливим свідком раннього літописання. Науковці твердять навіть про формування їх віддаленого протографа в XI ст. і в ньому вбачають одне зі свідчень так званого «Початкового зводу 1090-х рр.». Хоча їх рукописи містять чимало тексту тотожного або близького до «Повісті временних літ», їх недостатньо використовують у дискусіях з її текстології. **Мета наших студій** – розширити базу даних щодо впливу Лаврентіївської суздальської версії «Повісті временних літ» на Новгородсько-Софійську групу. **Наукова новизна** полягає у систематизації Лаврентіївських вторинних читань у межах Початкового літопису, що перейшли до Новгородсько-Софійської групи. Обстеження текстів провадилося текстологічними методами. **Висновки.** Виявлено до 300 вузлів різночитань, з яких у даній статті розглянуто близько 20 різночитань, які доказово або з високою вірогідністю вторинні. По-перше, можна з певністю твердити, що Новгородсько-Софійські зводи наслідують численні інноваційні читання суздальської гілки. По-друге, матеріал дозволяє визначити, яку саме групу суздальських літописів застосовано. На особливе значення заслуговує те, що в нас зустрічаються два різновиди читань. Такі, коли Новгородсько-Софійські зводи наслідують версію Лаврентіївську, і такі, коли до неї приєднується Радзивілівська (Лавр=Радз). Акумуляне обидва види читань протограф Лаврентіївського рукопису. Отже, інновації виникали як на стадії єдиної володимиро-суздальської гілки, так і пізніше, коли протографи Лаврентіївського та Радзивілівського літопису розділилися. Таким чином, потрібно переглядати і стему руху рукописів, і уявлення про те, що протограф Новгородсько-Софійських зводів виник перед 1174 чи 1185 рр. Суздальський вплив на цю групу однозначно відбувся на стадії, коли Лаврентіївська та Радзивілівська групи розійшлися. Певні деталі дозволяють припускати, що інновації формувалися пізніше за 1190-ті рр. і вірогідно, навіть після початку XIII ст.

Ключові слова: середньовічні літописи, «Повість временних літ», текстологія, Давня Русь.

Починаючи ці студії, мусимо зауважити, що вони відокремилися від великої теми. Авторка мала на меті написати роботу про те, як відобразилися версії «Повісті временних літ» у Новгородсько-Софійських зводах. Але матеріал виявився настільки строкатий, і його так багато, що довелося визначити окремі аспекти й розглядати

* Висловлюю щирі вдячність Сергію Львовичу Николаєву за обговорення та консультації з лінгвістичних питань.

кожен із них поодиночі. Сподіваюся, що такий розгляд піде на користь проблематиці текстології «ПВЛ», від якої залежить визначення вихідного тексту та відхилень у нашому основному джерелі з ранньої давньоруської історії. Кількість відхилень у списках «ПВЛ» або, за текстологічною термінологією, вузлів різночитань, досі точно не підраховано, але приблизно їх число сягає понад 10 тис.¹ Новгородсько-Софійські зводи вважаються важливим свідченням раннього літописання, а щодо тексту тотожного або близького до «ПВЛ» у них найчастіше вбачають незалежне ціннісне відгалуження². Хоча написано про ці зводи чимало, власне в текстуальній критиці ранніх літописів їх тексти залучалися недостатньо, а відповідно, заслуговують на послідовний уважний перегляд. Почнемо з того аспекту, який уявляється ввідним: близькості пам'яток до Лаврентіївської групи «ПВЛ».

У літописознавців до недавнього часу було відсутнє зведене критичне видання Початкового літопису. За традицією, південна Іпатіївська гілка «ПВЛ» потрапила у 2-й том «Повного зібрання руських літописів», натомість суздальська Лаврентіївська – у 1-й том, новгородські – у 3–4-й тощо. Зведений текст, в якому рядки старших рукописів можна охопити поглядом і порівняти на одній сторінці, з'явився аж на початку ХХІ ст. завдяки зусиллям гарвардського дослідника Д.Островського. Вчений, що дуже ціннісно, використав Новгородський перший літопис³, однак Новгородсько-Софійські до обраного кола важливих для «ПВЛ» свідчень не потрапили.

Тим часом текстологи «докомп'ютерної ери» спиралися на виїмки важливих для текстуальної історії різночитань і ними обмежувалися. Після того, як стало доступним фронтальне зіставлення комп'ютерних наборів літописних зводів, потроху в роботу вводяться не виїмки, а повні корпуси різночитань. Розгорнути перед читачем текстологічні таблиці у друкованій статті, звісно, неможливо, та й важливість більшості «дріб'язкових» варіантів зрозуміла лише для вузьких фахівців. Проте тепер ми у змозі провести повне зіставлення, не обмежуючись виїмками.

Новгородсько-Софійські зводи мають багато спільного із Новгородським першим літописом молодшої редакції (Німл), з яким їх об'єднують в одну велику родину. Порівняно з останнім ці зводи повніші за складом річних статей, уміщують більший масив інформації та являють новий ступінь ведення літопису. Традиційно до них включають Софійський 1-й (С1) та Новгородський 4-й (Н4). Із недавнього часу, після знахідки двох підбірок літописних матеріалів – також старшу з них, Новгородсько-Карамзинський літопис №1 (Нк)⁴. Усі три пам'ятки мають пізні складові (наприклад, переліки князів та царів доведено до Іоанна Васильовича Грозного), однак протограф

¹ Такі приблизні підрахунки зроблено на підставі останнього зведеного видання «ПВЛ» Д.Островського: Ostrowski, Donald, *The Povest' vremennykh let: an interlinear collation and paradosis*, *Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: X: 1–3* (Cambridge, Massachusetts, 2003) (далі скорочено: *The Povest'*). На кожній сторінці цієї публікації вміщується 3–4 рядка й на сторінку припадає 5–6 вузлів. При цьому у трьох томах цієї публікації – понад 2000 стор. (2166 pp.).

² Як висловився з дещо іншого приводу (Новгородського першого літопису) провідний російський текстолог О.Піпюс: «Столь мощный инструмент необходимо или использовать или отказаться от него при наличии на то веских оснований». Див.: Гиппиус, Алексей А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет», *Russian Linguistics*, 26: 1 (2002), 72.

³ Літопис залучений дещо неповно, зокрема на початку, проте важливий сам факт, що Новгородський перший з'явився у зведеному тексті «ПВЛ» і тепер зручно порівнювати фрагменти.

⁴ Бобров, Александр Г. Новгородские летописи XV в. (Санкт-Петербург, 2001), 61, 93–166. Прохоров, Гелиан М. Летописные подборки рукописи ГПБ F.IV.603 и проблема общерусского сводного летописания, *Труды Отдела древнерусской литературы*, 32 (1977), 165–198; Gippius, Alexey A. Reconstructing the original of the *Povest' vremennykh let: a contribution to the debate*, *Russian linguistics*, 38 (2014), 343, 363. Guimon, Timofej V. Historical writing of Early Rus (c. 1000 – c. 1400) in a comparative perspective (Leiden; Boston, 2021, forthcoming), 31, notes 150–151, chapter 3.3.

НкСН4 під впливом ідей О.Шахматова виводять у тому числі з «Початкового зводу 1090-х рр., передуючого ПВЛ». Першим же таким свідком вважають Німл, у складі якої чимало фрагментів і споріднених із «ПВЛ», і таких, що суттєво відхиляються від неї.

Вичерпному порівнянню Нк, С1 та Н4 перешкоджав як великий обсяг цих текстів, так і те, що вони стосовно «ПВЛ» складають нібито бічну традицію (хоча, з іншого боку, усіляко підкреслюється їх важливість для раннього літописання⁶). Спробуємо подати результати роботи, що стосуються такого текстуального аспекту, як взаємини Новгородсько-Софійських зводів зі списками суздальського походження.

Коротко нагадаємо про головні п'ять рукописів «ПВЛ». У дослідженнях використовуються: Лаврентіївський (Л), Радзивілівський (Р), Московський-Академічний (А), Іпатіївський (І) та Хлебниковський (Х)⁷. До Л приєднувався втрачений через пожежу на початку ХІХ ст. Троїцький (Тр), відомий за виданням невеличкої частини тексту та реконструкцією М.Присьолкова. ЛТрРА належать до Лаврентіївської групи, ІХ – до Іпатіївської. Тексти обох груп мають великі серії вторинних читань упродовж усієї «ПВЛ» від її початку до закінчення. Розподіл на дві гілки підтриманий подальшим розвитком справи ведення давньоруських літописів. ЛРА по закінченні «ПВЛ» продовжується до ХІІІ ст. записами володимиро-суздальських зводів. ІХ після завершення «ПВЛ» доповнена Київським літописним зводом до кінця ХІІ ст., а потім Галицько-Волинським літописом.

Списки та їх групи розглядаємо окремо від гіпотетичних «редакцій ПВЛ». Згідно з О.Шахматовим, таких було три. Перша, «Несторова шз р.», до нас не дійшла, але мала належати Нестору Печерському, котрого згадано в заголовку «ПВЛ» (тільки Х) та який, за інформацією «Киево-Печерського патерика», причетний до укладення літопису. Друга, «Сильвестрова шб р.», яка нібито частково збереглася в Лаврентіївській гілці, зроблена Сильвестром, ігуменом монастиря Св. Михаїла та єпископом Переяслава⁸. Третя, якогось книжника з кола князя Мстислава бл. ш8 р., дійшла знов-таки частково в Іпатіївській гілці. Аби узгодити свої «редакції» з реальними рукописами, О.Шахматов уводив припущення про різноманітні контамінації. У доцільності припущень висловлювали сумніви, деякі наступники пропонували визнати дві редакції, а не три, щодо ймовірних авторів та переписувачів точиться полеміка⁹. Усе це спричинилося до появи багатойсторіографічної традиції, яка практично не має спільного з текстологічними дослідженнями.

Тож аналізуються групи списків. Зокрема використовуємо новий термін «Л-група», для пам'яток, афілійованих із Лаврентіївським списком. Коли до Л

⁵ Бобров. Новгородские..., 54; Gippius. Reconstructing...; Вилкул, Татьяна Л. Летопись и хронограф. Текстология домонгольского киевского летописания (Москва, 2019), 62–70, 187–232.

⁶ Напр., О.Гіпіус у вказаних статтях, присвячених текстології «ПВЛ», використовує тільки Нк. Д.Островський у своїх працях та публікації «ПВЛ» 2003 р. цю гілку взагалі не використовує: Ostrowski, D. Scribal practices and copying probabilities in the transmission of the text of the *Povest' vremennykh let*. *Palaeoslavica*, 13: 2 (Cambridge, Massachusetts, 2005), 48–77; Ostrowski, D. Načal'nyj Svod theory and the *Povest' vremennykh let*. *Russian Linguistics*, 31: 3 (2007), 269–308. Крім усього іншого, спеціалізація наукового знання призвела до того, що фахівці, які займаються пізніми літописами (до котрих усе ж таки належать Новгородсько-Софійські зводи) гірше орієнтуються у читаннях «ПВЛ». Покажу це на одному прикладі. О.Бобров починає свій перелік «первісних читань Нк» із повідомлення «ПВЛ» 6587 / 1079 р. й зауважує, що початковим є проп. слів «и бывшу емоу». Йдеться однак про спільну хибу «ПВЛ» в оповіді про Романа Святославича: «и бывшу емоу (не сказано де – Т.В.) оубиша и половци». Відображена в ІХЛСІН4, і відсутня лише в Р та Нк, де перші три слова випущені. Тож є інновацією, а не початковим читанням. Див.: Бобров. Новгородские..., 98.

⁷ Короткі відомості: Guimon. Historical writing of Early Rus, 29–31, notes 135–146.

⁸ Л та РА зберігають колофон Сильвестра, де він, зокрема, пише, що «написахъ книги си лѣтописецъ».

⁹ Огляд, напр.: Guimon. Historical writing of Early Rus, 74–75, notes 26–34.

приєднується РА та НкСiН4, Л-група може бути вужчою чи ширшою, включаючи ЛРА, ЛНкН4, ЛНкСiН4 та ЛРАНкСiН4.

Взаємини головних рукописів «ПВЛ» зараз пояснюються за допомогою походження з двох гілок, а також одного виду контамінацій – впливу вже сформованих зводів один на інший. Літописознавці відзначили примітну серію зближень ІХ та РА на перетині основних київської й суздальської версій «ПВЛ». О.Гіппіус запропонував контамінації типу РА-ІХ з кінця XII ст.¹⁰; авторка цієї статті – типу І-РА, за умови, що вплив трапився пізніше (XIV – початок XV? ст.). Останнє рішення задовільно пояснює ті вузли різночитань, коли І-РА збігаються, натомість Х відповідає початковим читанням Л¹¹. Виходячи з того, що Х та І надзвичайно подібні, у варіантах Х=І (яких абсолютна більшість) отримуємо велику кількість спільних РАІХ.

Що стосується новгородських зводів, у них, як правило, припускають «третю гілку», тобто відгалуження раннього літопису не Іпатіївського й не Лаврентіївського типу («Початкового зводу»), відзначаючи одночасно близькість до Лаврентіївської традиції. Реально ж ідеться про укладення компіляції з літопису «типу Лаврентіївського... та типу Н1»¹². Рубіж залучення загальноруського зводу покладають на 1185 р., оскільки після цієї дати залишаються лише новгородські відомості.

Через те, що контамінація РАІ(Х) виявилася новою ідеєю початку ХХІ ст., науковці захопилися доказами та інтерпретаціями. Про наближення Новгородсько-Софійських зводів до Л час від часу згадують, порівняння одного з них, Нк, із текстами «ПВЛ» проведене у ґрунтовній публікації А.Накадзави¹³. Проте, наприклад, в останній праці О.Гіппіуса, присвяченій «ПВЛ», читанням РАІХ проти ЛН1 знову присвячено велику частину статті, тоді як про збіги Л-групи з Новгородсько-Софійськими згадано радше побіжно¹⁴. Крім того, збільшуючи кількість «контамінованих варіантів» О.Гіппіус пропонує вважати результатом контамінації *початкові* читання РАІХ (!). Нагадаємо, що така пропозиція суперечить прийнятним у текстуральній критиці принципам роботи з текстами, оскільки показові лише спільні вторинні читання¹⁵. Крім усього іншого, учений висловив справедливу претензію до Д.Островського (який, пишучи про «контамінацію ІХ з Н1мл», не навів прикладів

¹⁰ Гіппіус. О критике текста..., 76–81. Див. також: Gippius. Reconstructing..., 346, 350–359. У відповідності до своєї гіпотези про суцільну контамінацію РАІХ, дослідник поділяє головні списки «ПВЛ» на три групи – ЛТр, РА та ІХ. За моїми спостереженнями, контамінація РАІ охоплює не весь текст літопису й зосереджена переважно на початку «ПВЛ». Тобто, не є фронтальною й до основних належать усє ж такі дві гілки.

¹¹ Вілкул Татьяна, Текстология и textkritik. Идеальный проект... По поводу: «Повість временних літ: Міжрядкове співставлення і парадосис. Склали і відредагували Доналд Островські, Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: X: 1–3 (2003), *Palaeoslavica*, 12: 1 (Cambridge, Massachusetts, 2004), 173–183; це рішення прийняте у: Gippius. Reconstructing..., 364; Guimon. Historical writing of Early Rus, 73, notes 21–23.

¹² Прохоров. Летописные подборки..., 172.

¹³ Nakadzava, A. Issledovanija novgorodskikh i moskovskikh letopisej XV veka (Тоґама, 2006). Природно, оскільки дослідник публікував Нк, у різночитаннях відзначені варіанти, які відрізняються від неї, а не споріднені з нею. Споріднені потрібно вилучати з мовчазних пропусків різночитань.

¹⁴ Учений вважає, що в Нк відобразився літопис типу Троїцького (позначення: НК та Т). Див.: Gippius. Reconstructing..., 345: there are many instances, where L and Nk share demonstrably secondary readings... Перелік інновацій спільних із Тр: «11,4 НК=Т: в Русі слов'янський язик /ЛРАІХ слов'янський язик в Русі, 11,11: НК = Т: морав/Л: норова/РАІХ: нерома (the secondary reading in ЛТРА was obviously норова), 13,2 НК = Т: лутичи/ЛРАІХ улучи (улучи), 22,18 НК=Т: умре Рюриць/умершу Рюрикови, 23,10 НК = Т: глаголя сице/ЛРАІХ: глаголя, 23,11 НК = Т: от Ольга князя/ЛРАІХ: от Олга». Там же, 362, nt.19. Аналогічні міркування побіжно висловлені у: Бобров. Новгородские..., 98.

¹⁵ Таке недотримання принципів текстуральної критики спостерігається й у статті 2002 р., де було висловлено гіпотезу контамінації РАІХ: Гіппіус. О критике текста..., 83. Див.: «составитель РА избежал ошибок ЛНк, т.к. пошел за своим вторым источником – И». Тобто РА пішов за початковим І, і тому в ньому немає помилок Л (!). Довести подібні тези неможливо, тому в текстуральній критиці їх уникають. У даному разі потрібно виходити з припущення, що РА зберігає початкове читання, а відхилення виникло тільки в Л, після того, як дві гілки суздальської групи розійшлися. У роботі 2014 р. дослідник вимагає дотримання базових принципів від своїх опонентів. Що передбачає, що він сам також їх дотримуватиметься.

беззаперечно («incontrovertibly») вторинних читань типу ІХНІ¹⁶), що накладає обов'язок відповідати власним вимогам. Усе мовлене призводить до нівелювання типових випадків, коли ІХРА зберігають початкову версію «ПВЛ», а відхилення бачимо в Л-групі. Тим часом, переписувачі та редактори Л, а також його протографа – який найменуємо прото-Л, і всієї суздальської гілки ЛРА, були активними. Ані Л, ані ЛРА не належать до акуратних копій «ПВЛ». Тож спробуємо заповнити лакуни в дослідженнях, зосередившись саме на Л-групі.

Надалі ще зрідка використовуємо «І-група» як суто умовне позначення групування рукописів, котрі протистоять Л-групі. Її ядро складають ІХ чи ІХ+НІмл. Припускали контамінацію типу ІХ-НІмл, проте вчені не надали доказів вторинності таких читань¹⁷. Без обґрунтування вторинності збіги в різних гілках свідчать лише про збереження вихідних читань «ПВЛ». І хоча доведена контамінація НІмл з Іпатіївською гілкою полегшила б обговорення певних гіпотез, тут мушу приєднатися до О.Гіпіуса.

У «ПВЛ» і Новгородсько-Софійських зводах почергово бачимо ділянки, для яких маємо паралельні читання НІмл, і такі, де НІмл відсутнє. Власне Нк С1 та Н4 послідовно відтворюють текст «ПВЛ» упродовж перших двох третин літопису; виклад сильно скорочений лише після 1074 р. Задля систематизації дослідження, як уже відзначалося, у цій статті розглядаємо лише один аспект. Тож подамо читання, для яких немає відповідників у НІмл. Будемо шукати ІХРА початкове проти ЛНкС1Н4 вторинного, а також (за наявності паралельних текстів чи строгих доказів збереження вихідного читання в ІХ) – ІХ поч. проти ЛРАНкС1Н4 втор. Спеціально треба обумовити, що не йдеться про індивідуальні відхилення Л, яких у цьому списку багато, особливо в першого з писців, тобто – про останні нашарування¹⁸, а про інновації дещо глибші – рівня прото-Л (можливо, періоду формування ЛТр).

Як уже відзначалося, доказову силу в текстології / текстуальній критиці мають лише вторинні читання. Проте текстологи регулярно з сумом відзначають дихотомізм, зокрема для світських текстів. Виявлені варіанти довільно розподіляються на дві гілки і з'ясувати, котра з них вторинна, часто неможливо. У літописних пам'ятках, якщо мова не про відхилення одного рукопису, а про групи текстів, заледве в одному з десяти – п'ятнадцяти прикладів можна впевнено твердити, що такий-то варіант початковий, натомість протилежний до нього – інновація¹⁹.

¹⁶ Gippius. Reconstructing..., 343, 347.

¹⁷ Зокрема С.Бугославський навів перелік із понад 20 різночитань (Бугославский, Сергей А. «Повесть временных лет» (Списки, редакции, первоначальный текст), *Старинная русская повесть* (Москва, 1941), 18–19), проте зіперся переважно на формальну ознаку: тезу про первинність коротких читань та вторинність довгих, яка для «ПВЛ» не діє. Д.Островський узагалі оминає питання вторинних читань, при цьому не враховує певні лінгвістичні й текстологічні показники (обговорення цього: Gippius. Reconstructing..., 347–359. Див.: Ostrowski. Scribal practices..., 53–56, де вчений зібрав понад 100 прикладів, в яких ЛРА протистоїть ІХНІ або ІНІ, однак не навів доказів вторинності читань, а також рр.57–58, де позитивно оцінює те, що за два десятки таких він кваліфікував як первісні (знов-таки, без обґрунтування). Причому в 1-й низці йдеться про очевидні пропуски в ЛРА (навіть указівки на роки). Там, де маємо контрольні тексти – в ЛРА інновації, і т. д. 100 прикладів не мусить вражати, адже число насправді помірне порівняно із загальною кількістю вузлів різночитань у «ПВЛ» (із чого починається ця стаття).

¹⁸ Див., напр., про синів Ноевих ПВЛ, 1.2 ІХРАНкС1Н4 «г.г.» або «тріє», тоді як Л «первіє». Про Вавилонську башту, що вона 5.15 ІХРА «(въ высоту) и въ ширину локоть . љс. у. л. г.» (5433) та НкС1Н4 переробка на основі ПВЛ «сажени 5000 и 400 и 33, толико же и в ширину» проти Л «и ѐ». 6.16-17 ІХРА «и инии сѣдоша на Двинѣ и нарекоша ся полочане» а також НкС1Н4 на основі ПВЛ «а инии ѐ полочане» проти Л «ѐ». 82.1 ІХРАНкС1Н4 «от плуга» проти Л «отня оуга» (відхилення пояснюється палеографічно п – л, л – юс малий; словоподіл запропонував С.Ніколаєв; Островський «от нюуга») і т. д.

¹⁹ Навіть у поодиноких рукописах, якщо йдеться про старші з них (Л, І) – далеко не завжди ясно, де початкове й де інноваційне. Незрідка різні дослідники кваліфікують один і той самий варіант як належний до відхилень чи навпаки, вихідного тексту, розподіляючи гілки діаметрально протилежним чином.

Аби проілюструвати цю тезу, наведу один приклад «дихотомічного» виду. Під 6526 / 1018 р., у Новгороді з «мужів», «старост» та «бояр» збирають гроші для свого князя, аби найняти варягів. За І+ХРА «а от бояръ по осмидесять / .п. (80) гривень» проти ЛНкС1Н4 «...по .иї. (18) гри^н» (НкС1Н4 «боляръ»; тут і далі напівжирним – варіанти, на які треба звернути увагу)²⁰. Фонетично читання близькі – «осмь десять» або «осмь на десять» – й візуально не надто відрізняються, особливо при позначенні цифри через кириличну літеру (ХРА «.п.», Л «.иї.»). Однак сума, яку вимагали від бояр на похід Ярослава, змінюється значно. В оцінці варіантів мусимо виходити з логічних міркувань. Зокрема від пересічних «мужъ» збирали «4 куны», натомість від «старостъ» – цілих «10 гривень» (143.23-24). Якщо прийняти версію ІХРА, тоді між старостами та боярами нове очікувано суттєве підвищення суми. Крім того, число «80» символічне, оскільки позначає подвійну «виру», уведену синами Ярослава Мудрого й відображену у «Пространній Правді Руській». Присутність норм із «Правди Ярославичів» не має бентежити, оскільки в оповіді про протистояння Ярослава та Святополка «Окаянного» простежується праця останнього укладача «ПВЛ», котрий уводив хронографічні доповнення ще й у статтях 1110-х рр. Утім, можуть заперечити, що не менш вірогідним є належність фрагмента до давнього ядра оповіді (наприклад, тільки тут з'являється слово «старосты», у решті «ПВЛ» «старци / старѣшины»), до того ж невідомо, чи відрізнялися помітно «бояри» від «старостъ»²¹. Тож імовірно діаметрально протилежні рішення. Д.Островський іде за ІХРА, інші літописознавці – за Л (та НкС1Н4): *The Povest'*, 2, 1142.

Утім значна низка читань усе ж таки дозволяє з певністю стверджувати, що відхилення від протографа «ПВЛ» трапилися саме у зводі типу Л й успадковані НкС1Н4. Розподіл початкових та вторинних краще за все засвідчують паралельні тексти (наприклад, запозичення з «Хроніки» Георгія Амартола чи біблійних книг у літописі, або навпаки, вставки з якогось раннього рукопису «ПВЛ» у Сильвестровсько-Мінейній редакції «Сказання про св. Бориса та Гліба»²²). Часом вихідні читання архаїчніші за мовою, а протистоять їм виразні інновації. Якщо звороти повторювані, показовими є аналоги, що збережені в усіх списках чи, якщо відхилення існують, вони інакше скомбіновані. На підмогу стають реконструкції попередників-літописознавців. Зокрема ті, що наведені Д.Островським після рядків ЛРАІХН1 (Бичкова, Шахматова, Лихачова та самого Островського, див.: *The Povest'*).

Після цієї публікації «ПВЛ» зручно позначати вузли різночитань із точністю до рядка. Останнє зроблене Д.Островським за виданням «*Полное собрание русских летописей*» (т.1)²³, але рядки експліцитно надруковано вперше. Тому наведені нижче приклади починаються з цифр, які вказують місце конкретного різночитання – стовпчик та рядок. Позначений також рік літописних річних статей. Отже звернімося до коментованого аналізу прикладів Л-групи, для яких відповідники в Н1мл відсутні.

²⁰ Полное собрание русских летописей. Т.1: Лаврентьевская летопись, 143.24 (перша цифра позначає стовпчик, друга – рядок); Т.2: Ипатьевская летопись, 132.1-2; Т.42: Новгородская Карамзинская летопись, 61; Т.6, 1: Софийская 1 летопись, 130; Т.4: Новгородская 4 летопись, 108.

²¹ Назагал слово «старосты» зустрічається в ранніх давньоруських пам'ятках, присутне в перекладних із грецької: «Александрій» та «Житті Андрія Юродивого», із давньоєврейської – Книзі Есфірі, в Н1 та ін. Проте в «ПВЛ» це єдина згадка. Не полегшує завдання інша літописна звітка. Н1 і старшої, і молодшої редакції перемогу над Святополком уміщує під 1016 р. у контексті перемоги Ярослава. Перелік включає старост, але бояр немає, згадано ще смердів та всіх новгородців: «нача вое свое дѣлити: старостамъ по 10 гривень, а смердомъ по гривнѣ, а новгородчьемъ по 10 всѣмъ». Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А.Н.Насонова (Москва; Ленинград, 1950), 15, 175.

²² Вілкул Т.Л. Летописные вставки из ПВЛ в Сильвестровско-Минейной редакции «Сказания о св. Борисе и Глебе», *Ruthenica*, V. (2006) 37–72.

²³ Не за рукописом чи факсимільним виданням Лаврентіївського, а за тим виданням, яким літописознавці XIX–XX ст. користувалися найчастіше: Полное собрание русских летописей, т.1.

4.15, недатоване Введення. В описі морської частини шляху з варяг у греки трапилася лексична заміна: за ІХРА, племена «присѣдять от запада къ полу-**днюю**» проти ЛНкС1Н4 «...к полу**ночью**» чи «полунощию». Із племен перераховані «корлязе, венецици, фрягове» півдня Європи (Італії), які були сусідами через море з Хамовими нащадками. Список племен редагований, проте у цій частині народи узбережжя Атлантики перераховано із заходу в напрямку півдня, тобто саме «отъ запада къ полуднюю»²⁴. Тому маємо справу з відхиленням Л, що успадковано НкС1Н4. Літописознавці одноставно реконструюють «ПВЛ» на підставі ІХРА: *The Povest'*, 1, 15.

7.1, Введення. Змінено граматичну форму дієприкметника, ІХРА презенс «поляномъ же живущи^м осо^б» проти Л+НкС1Н4 минул. часу «...живши^мъ особѣ» (НкС1Н4 останнє слово випущене). При цьому далі 9.5 «живше^мъ» тільки Л, решта списків включно з НкС1Н4 – «живущи^мъ». У 7.1 усі літописознавці схилилися до варіанту Л-групи, у 9.5 за ІХРА реконструює Д.Островський: *The Povest'*, 1, 28, 43. В обох випадках уважає доцільним спиратися на ІХРА С.Ніколаєв, із котрим обговорювалися лінгвотекстологічні питання «ПВЛ». Часто виходили з того, що інформація про полян легендарна й неактуальна. Проте у записях легенд можливий історичний презенс, а комбінація списків у цих двох прикладах схиляє до вторинності Л.

7.21-22, Введення. ХРАС1+І «а Днепръ втече^т... **треми** жерелы» (І жералы) проти «втечеть... **Ѡ** жереломъ» ЛНкН4. Ідеться про те, скількома гирлами Дніпро «втечеть», тобто впадає в море; у Л-групі зник числівник і змінено форму. Кілька гирл Дніпра з ІХРАС1, у цілому, відповідає дійсності, хоча їх зараз більше, ніж три. Крім іншого, конструкція «втечеть въ... море жереломъ» виглядає як переробка²⁵. Реконструюючи початковий вигляд «ПВЛ», О.Шахматов та Д.Островський спираються на ІХРА: *The Povest'*, 1, 33-34²⁶. У даному разі спостерігаємо ще ускладнення у вигляді С1, що приєднується до ІХРА. Аналогічні читання (ІХРА+С1, ІХ+С1 чи І+С1) трапляються неодноразово, що пов'язано, імовірно, зі впливом київського джерела, на яке посилається укладач С1: «иши в Киевскомъ». Із високою вірогідністю, читання протографа НкС1Н4 дорівнювало Л втор., тоді як в С1 задокументоване звіряння.

11.24, Введення; ІРА «**обри**» (Х лакуна) проти ЛНкС1Н4 «**добрѣ**». При цьому «ПВЛ» оповідає власне про плем'я «обрів». Спочатку як вони воювали з візантійським імператором Іраклієм, згодом про їхні конфлікти зі «словѣнами». Саме у цій другій частині ЛТрНкС1Н4 зам. «обри» прочитується фонетично близька лексична заміна «добрѣ» (з деякими дрібнішими змінами²⁷). Украй маловірогідно, аби, навпаки, вихідним читанням було б «добрѣ», яке ІРА перетворив би в назву племені. Судячи з манери викладу у Введенні «ПВЛ», що містить численні епічні та редакторські повторення, обидва рази мусить згадуватися назва

²⁴ Вилкул, Татьяна Л.; Николаев, Сергей Л., *Русь в перечнях народов «Повести временных лет» и вне их, Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 27 (2020), 145–167.

²⁵ Схоже на те, обумовлювалася конкретна географічна інформація, тобто власне число. Див. у «ПВЛ» ще «сѣдмьюдесять жерель» про Волгу.

²⁶ Помітив подібність Л та Нк тут О.Гіпіус, хоча й схилився до того, що цей варіант початковий: Гиппиус. О критике текста..., 82.

²⁷ Тексти: І си же **обри** воеваша на словѣны.

РА сии^м **обри** воеваша на словены.

Л си же **добрѣ** воеваху на словѣнѣхъ.

Нк Сии же **добрѣ** воеваху на словены.

С1 Сии же **добрѣ** воеваху словѣны.

Н4 сии же **добрѣ** воеваху на словенъ.

племені, отже заміна Л-групи – інновація. Усі літописознавці одноставно спираються на ІРА: The Povest', 1, 59.

15.21, Введення; ІХ+РА «**такоже и многыя**» проти ЛНкС1Н4 «**Ø и**». У запозиченому з «Хроніки» Георгія Амартола фрагменті про закони та побут різних народів описуються звичаї у «Вританьї» – де буцімто «мнози мужи съ единою женою спять, **такоже и многыя** жены съ единымъ мужемъ похотъствуютъ»²⁸. Хоча виділений напівжирним вираз не належить до рідкісних, цінність йому надає паралельний текст Амартола, що засвідчує початкове читання. В Амартола близько, хіба що без «такоже» – «**и многы**», що відповідає грецьк. Хроніці *καὶ πολλοί*. Що стосується «такоже», воно не суперечить контексту і цілком могло бути уведеном укладачем «ПВЛ», котрий не завжди копіював з Амартола точно. Прикро, що О.Гіпіус зарахував «и многы» у свідчення контамінації ІХРА (!), не відзначаючи ту обставину, що Амартол тут підтримує, навпаки, І-групу²⁹. Таким чином, у ЛНкС1Н4 вторинний пропуск. Літописознавці реконструюють текст «ПВЛ» зі включенням «и многыѣ», Д.Островський повністю спирається на ІХРА: The Povest', 1, 80.

17.25, під 6360 / 852 р., ІХ+С1 «индикта .ѣ. (15)» – проти Л+НкН4 «индикта .ѣ. **днь**» (НкН4 **въ 15 днь**), РА лакуна. У першій із річних статей, де на початку припускають переказ «Хроніки» Амартола, автор «ПВЛ» використав індикт – візантійський відлік років 15-річними циклами. Л та НкН4, що успадкували це читання, систему відліку не зрозуміли, і до року приписано зайве слово «днь» (!). С1=ІХ, мабуть, через зв'язання з «Киевским» (на що ми вже наштовхувалися), хоча не можна виключати, що освічений укладач елімінував помилку власноруч. Принаймні, в інших місцях він порівняв «ПВЛ» зі «Хронікою» Амартола й пару разів виправив помилки Початкового літопису³⁰. О.Шахматов та Д.Островський ураховують ІХ: The Povest', 1, 91.

41.15, під 6420 / 912 р. ІХ «**здѣтельствоуєт**» проти РА+НкС1Н4 «**свидѣтельствоуєт**», Л лакуна. Незважаючи на те, що фрагмент належить до запозичення з «Хроніки» Амартола, маємо складний випадок. Річ у тім, що у слов'янському Амартолї нині текст тотожний до РА (Ам.306³¹), але, судячи з грецьк. еквівалента

²⁸ І (спять .) **тако же и многыя** жены съ единымъ мужемъ похотъствуютъ.

Х **тако же и многыя** жены съ единымъ мужемъ похотъствуютъ.

РА (переставлено місцями частини фрази) **тако и многыя** моужи со единою женою похотъствуютъ.

Л (спять) и **Ø** . жены съ единымъ мужемъ похотъствуютъ .

Нк и **Ø** жены съ единымъ мужемъ похотъствуютъ

С1 и **Ø** жены съ единымъ мужемъ похотъствуютъ

Н4 и **Ø** жены съ единымъ мужемъ похотъствуютъ

Ам.49 и **многыя** жены съ единымъ мужемъ похотъствуютъ /у більшості списків: похотъ дѣють/.

De Boor 39 *καὶ πολλοὶ γυναῖκες ἐν ἑταίριζονται ἀνδρά*.

Хроніка Амартола цитується за: Истрин, Василий М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника

Георгія Амартола в древнем славяно-русском переводе, 1: Текст (Петроград, 1920), 49 (далі поклики скорочено:

Ам.49); грецький текст – за: Georgii Monachi Chronicon / ed. Carolus de Boor, 1-2 (Lipsiae, 1904), 39.

²⁹ Гиппиус. О критике текста..., с.81. Загалом учений намагався дібрати якомога більше вторинних читань РАІХ, аж до спільного зайвого сполучника «и». Натомість забув, напр., суттєвіше: в І+РА (Х лакуна) в 15.5 поч. «**индомъ**» (РА индиомъ), натомість Л втор. «**Ø**»; Ам.50 «**индяномъ / индомъ**», Де Боор 38 *Ἰνδων*. НкС1Н4 назви також немає, але тут заміна-переробка: «друзии близ тѣх суть инѣмъ законом».

³⁰ Див. 2.9 Болиду (грецьк. *Αιολίδα*), тоді як усі списки «ПВЛ» децю зіпсовані порівняно з «Хронікою»: «Солиду», Ам.59.9; 3.13 «Асинския» (грецьк. *μέρος τι τῆς Ἀσίας*, див. Georgii Monachi Chronicon. / Ed. Carolus de Boor. Vol. 1-2 (Lipsiae, 1904), 56) зам. «всячьския» у ЛНкН4, так само «всячьския» Ам.59 та «всякою» ІХРА. У 3.13 збігається «ПВЛ» і текст «Хроніки» Амартола, тобто помилка виправлена не з «Временника», а радше за другим слов'янським перекладом, імовірно «Лѣтовником» – пор. арк.20 зв. «страна асиская». Лєтовник ськращенє от различных летописьць же и поведатели и избранъ и съставленъ от Георгия грешнаго инока. [Изд. ОЛДП. № 26 и 56] (Санкт-Петербург, 1878–1880).

³¹ Для повнішої картини варіантів зв'язалося також за новим виданням «Хроніки»: Матвеевко, В.; Щеголева, Л. Книги временныя и образныя Георгия Монаха. Т.1, 1: Интерпретированный текст Троицкой рукописи (Москва, 2006), 469. Цікаво, що вище *ἐνεργεί* коректно відтворено як «дѣтельствоуєт».

εὐεργετήση («сприяє», а не «свідчить»), читання суздальської групи все ж вторинне³². Так зрідка траплялося, що складні архаїзми замінювалися в різних переписувачів на фонетично близькі, а головне – зрозумілі поняття. Для копіїстів «сѣдѣтельствуе» = εὐεργετήση виявилось саме таким складним словом, тоді як «сѣдѣтельствуе» було розповсюдженим і загалом підходило до контексту. Тобто ІХ являють собою вихідний варіант «ПВЛ»³³, і це один із небагатьох випадків, коли списки «ПВЛ» надають зріз Амартола кращий, ніж у нині збережених повних рукописах «Хроніки». Закономірно, О.Шахматов та Д.Островський відновлюють «ПВЛ» за ІХ: *The Povest'*, 1, 239.

41.17, там же. Подібний складний випадок: ІХ «сѣдѣтельство» проти РА «совладѣтельство» та НкС1Н4 «сѣвладѣство», Л лакуна (підкреслено помилки)³⁴. Із грецького еквівалента ἐνὴργησεν випливає, що потрібне дієслово «сѣдѣтельствова», однак в усіх відомих нині списках «Хроніки» – «сѣдѣтельствова». «ПВЛ» ускладнена тим, що дієслово перетворене на іменник в усіх списках – схоже, такої помилки припустився вже укладач літопису. Ближче за все до Амартола лексема в ІХ. Суздальська група, репрезентована тут РА, відхиляється, заміна знов фонетично близька, але семантично далека. Це читання наслідують НкС1Н4. Шахматов та Лихачов реконструюють на підставі грецького Амартола й відновлюють дієслово (і це сумнівне рішення у світлі одностайного свідчення списків): «сѣдѣтельствова», Бичков – чомусь «сѣдѣствова», Островський спирається на ІХ: «сѣдѣтельство»: *The Povest'*, 1, 239.

46.29-47.10, 6453 / 945 р., договір князя Ігоря з греками. Перекладений із грецької текст містить довгий перелік послів та купців із «рода руського». Цікавою рисою, як довела О.Мельникова, є відсутність слідів грецького посередництва в іменах «русі»³⁵. Початкове написання реконструював із лінгвістичної точки зору, використовуючи дані фонетики північногерманських «русько-варязьких» імен, С.Ніколаєв³⁶. Спроби обґрунтувати грецьке посередництво, напр., в О.Щавелева не переконливі, заторкують окремі сполучення літер. Головне ж у нашому випадку – виходять із невірною розуміння текстологічних взаємин списків «ПВЛ» і Новгородсько-Софійських

³² У 41.14 в обох вказаних групах ще частковий інакший пропуск – ІХ «блгѣтъ ствоюе» проти НкС1Н4+РА «блго дѣтельствуе(ть)», тоді як в Амартола цього разу повністю: «блгѣтъ дѣтельствуе», що відповідає грецьк. ἡ χάρις ἐνεργεῖ. Тексти: І блгѣтъ ствоюе многажды . да етеры здѣтельствуе.

Х блгѣтъ ствоюе многажды . да етеры здѣтъ ствоюе .

РА блгодѣтельствуе е . многажды да етеры свидѣтельствуе .

Нк блгодѣтельствует многажды, да етеры свѣдѣтельствует .

С1 блгодать ствоюе многажды, да етеры свидѣтельствуе .

Н4 блгодать ствоюе многажды, да етеры свѣдѣтельствует .

Ам.306 блдтъ дѣтельствуе многажды . да етеры свѣдѣтельствуе .

de Boor, 446 ἡ χάρις ἐνεργεῖ πολλάκις, ἵνα ἑτέροις εὐεργετήσῃ.

³³ Стосовно заміни початкового съ- на з- – це нерідкісне явище в південноруській гільці.

³⁴ Тексти: І но обае свѣдѣтельство в немъ блгѣтъ инѣхъ ради смотрения.

Х но оба свѣдѣтельство в немъ блгѣтъ . инѣ ра^м смотрения.

РА но оба совладѣтельство в немъ блгодѣтъ инѣхъ ради смотрения.

Нк но обае свѣдѣтельство в немъ блгодать инѣхъ ради смотрения.

С1 но обае свѣдѣтельство в немъ блдтъ инѣхъ ради смотрения.

Н4 нъ обае свѣдѣтельство в немъ блгодать инѣхъ ради смотрения.

Ам.306 нъ обае свѣдѣтельствова о немъ блдтъ . инѣхъ рад смотрения.

De Boor 446, ἀλλ' ὅμως ἐνὴργησεν εἰς αὐτὸν ἡ χάρις διὰ τὴν ἑτέρων οἰκονομίαν.

³⁵ Melnikova, Elena. The lists of Old Norse personal names in Russian-Byzantine treaties of the 10th century, *Studia anthropologica Scandinavica. Tidskrift för personnamnforskning*, 22 (2004), 5–27.

³⁶ Николаев, Сергей Л. К этимологии и сравнительно-исторической фонетике имен северогерманского (скандинавского) происхождения в «Повести временных лет», *Вопросы ономастики*, 14: 2 (2017), 9. З матеріалу літописів залучено І Р А Л Нк.

зводів³⁷. Дослідник не знає того, що НкС1Н4 у великій низці прикладів іде за вторинними читаннями Л-групи. О.Щавелев апелює до ідеї контамінованих ІХ-РА, проте ця ідея подібні казуси не вирішує. Початкові варіанти ІХРА відображають початковий текст «ПВЛ». Коротко зазначимо окремі варіанти в іменах. Далі навожу рядки «ПВЛ», читання груп, текстологічні реконструкції літописознавців та лінгвістичну реконструкцію С.Ніколаєва.

46.29 ІХРА «Тудоровъ» проти Л+НкС1Н4 «Туръдовъ» / «Турдовъ». Шахматов та Островський спираються на ІХРА: *The Povest*, 1, 276; Ніколаєв, К етимології: «Тудоровъ» (с.13, 22).

46.29. ІХ+РА «(Єтри.) Єрлисковъ» (РА єрми~) проти ЛНкС1Н4 «Евлисковъ». Шахматов та Островський ураховують ІХРА: *The Povest*, 1, 276; Ніколаєв, К етимології: «Ерлисковъ» (с.11, 19).

47.6. ІХРА «Турьбридь» проти ЛНкС1Н4 «Турьбидь» / «Турбидь», з варіаціями³⁸. Шахматов та Островський спираються на Л: *The Povest*, 1, 277; Ніколаєв, К етимології: «Турьбидь» (с.13), див. рун. þurfriþr (там же, с.22).

47.7. ІХРА «Иньгелдь» / «Ингелдь» проти ЛНкС1Н4 «Игельдь» / «Игелдь». Бичков та Лихачев відновлюють за Л, Шахматов пропонує «Игелдь», Островски – «Ингелдь»: *The Povest*, 1, 277; Ніколаєв, К етимології: «Ингелдь» (с.12, рефлекс з носовим *Ū* с.28).

47.8. Після «Турбернъ» в ІХ прочитується «и други Турбернь . Оулъбъ . Турбень» проти ЛРАНкС1Н4 «Ø», тобто, випущеного виразу³⁹. Шахматов та Островський відновлюють «ПВЛ» за ІХ: *The Povest*, 1, 278; Ніколаєв також ураховує імена: «Турбернь Улебъ Турбень» (К етимології, с. 13, 22). Імовірно, у ЛРА трапилася гаплографія, чи навіть свідомо був видалений «дубль». Важливим є те, що НкС1Н4 також успадкували перетворення.

47.9. ІХРА «Апубкаръ . Свѣнь» проти «а.пубьксаръ Ø» Л+НкС1Н4 із деякими подальшими змінами⁴⁰. Схоже на те, що ім'я було зіпсоване вже укладачем «ПВЛ». Пропонувалася низка перетворень за умови грецького посередництва, якщо розділити ім'я на два (Апубъ+Каръ), у першій частині *Апоубъ < *Апоулъ < *Апоулѳос < *Abulbr⁴¹. Тоді потрібно думати, що перша β прочитувалися як «п», а друга β як «б» (звичний звуковий відповідник – «в»), до того ж втрачене «л» (вище в 47.5 «Адолбъ» за ІХРА або «Адулбъ» за ЛНкС1Н4 «л» в імені збереглося) та крапка, що розділяє два імені⁴². Ніколаєв припускає економніше рішення: «Анцьваръ . Свѣнь» (К етимології, с.10, 12). Він пояснює трансформацію в «Апубкаръ» палеографічно: «буквы были заменены сходными по начертанию: н – п, ц – у,

³⁷ Щавелев, Алексей С. Следы греческой орфографии в личных именах из договора князя Игоря Рюриковича (август 931 г. – декабрь 944 г.), *Древнейшие государства Восточной Европы. 2019–2020 годы: Дипломатические практики античности и средневековья* (Москва, 2020), 73–83.

³⁸ І Турьбридь; Х Торьбриъ; РА Туробриъ; Л Турьбидь; Нк Турьбидь; С1 Турдибъ; Н4 частина списків турьбидь, частина – Тоубридь.

³⁹ О.Гіпіус неодноразово приділяв увагу тому, що в 46.29 РАІХ маємо проп. виразу «Прастѣнь Бернов», який зберігся в ЛНкС1Н4, але не відзначив даний випадок, котрий урівноважує ситуацію. Як бачимо, навпаки, збережені 3 імені в ІХРА, тоді як ЛНкС1Н4 пропуск.

⁴⁰ І Апубкаръ . Свѣнь; Х Апоубкаръ Свень; РА Апоубкаръ . Свѣнь; Л а.Пубьксаръ . Ø; Нк Апуцсаръ Ø; С1 Апуцсаръ Ø; Н4 Поуцсаръ чи Поубсаръ Ø.

⁴¹ Неясно, що позначає це ім'я. О.Щавелев посилається на: Strumiński B. Linguistic Interrelations in Early Rus'. Northmen, Finns, and East Slavs (Ninth to Eleventh Centuries) [Collana di filologia e letteratura slave, vol.II]. (Roma, 1996), 178, 222 (ця робота залишилася мені недоступною); див. Щавелев. Следы греческой орфографии..., 77. О.Щавелев робить посилання також на: Melnikova. The lists of Old Norse personal names, 16, – однак посилання є порожнім, оскільки на заявленій сторінці, а також загалом у вказаній праці ім'я Апубкаръ не розглядається. Див. р.17 – Adulb, Adun', *Akun, р.18 – *Aldan, Alvad, *Arefast, Vern...

⁴² Звичайно, імена могли «зрощуватися» й часом траплялися надзвичайно дивні зміни саме в особистих та географічних назвах. Однак краще шукати економні пояснення.

ь – б, в – к» (с.10, прим.3; сканд. Antsvarg, ін. відповідники й реконструйовані форми – с.16). У будь-якому разі, зайва «с» в Л «а.пубьксарь» і подальша трансформація «Апудсарь» у НкС1Н4, як і пропуск другого імені в Л-групі є вторинними. Шахматов та Островський спираються на ІХРА: *The Povest'*, 1, 278.

49.10-11, там же. Уже не в переліках імен, а власне у тлі договору Ігоря з греками ІХРА «да не **творят пакости . и не** имѣють власти» проти ЛНкС1Н4 «да не **Ø** имѣють волости» (Нк «власти»). У Л-групі, вірогідно, гаплографія (див. сполучення не... не), через що випущено сегмент тексту. Літописознавці спираються на ІХРА і вважають, що Л(НкС1Н4) вторинне: *The Povest'*, 1, 292.

52.3, там же. ІХРА «кацѣмь **инимь съсудомь**» проти ЛНкС1Н4 «кацѣмь **любо оружьемь**». Казус, «якщо хтось когось б'є...» описується двічі, уперше в договорі Олега, 34.22, де в Л лакуна, проте решта списків, ІХРАНкС1Н4: «кацѣмь **любо съсудомь**». Отже в 52.3 ІХРА зберігає початкове «съсудомь», тоді як ЛНкС1Н4 інновація «оружьемь». Разом із тим, порівняння з договором Олега показує, що «(кацѣмь) **любо**» Л-групи найімовірніше початкове, натомість заміна на «инимь» в ІХР є інновацією. Приклади, коли у групах списків бачимо часткові поновлення та частково збереження вихідної версії, нерегулярні, проте й нерідкісні в текстах. Більшість літописознавців паралельне місце договору Олега тут не врахували та орієнтуються на Л, Островський реконструює за ІХРА: *The Povest'*, 1, 316. У рецензії О.Гіпіуса 2002 р. визнано спільну помилку ЛНк⁴³.

53.5-6, там же. ІХ «а не крѣщени русь (да полагають щиты своя)» проти Л+НкС1 «а **на** крѣщнѣ русь». РА зіпсутий варіант близький до ІХ: «а не крѣщнѣ **Ø**». За договором, зазначено різну присягу для хрещеної та нехрещеної «русі». Л вирішив, ідеться про охрещення русі (!) й аналогічна трансформація відображена в НкС1 («а на крещении»). Щоправда, Н4 «некрещенои руси», але укладач цього зводу був вдумливим книжником, смугами, а не фронтально, звіряв текст з Н1, та ін.⁴⁴ Літописознавці відкидають читання ЛНкС1, і реконструюють так: Бичков та Лихачов «некрещеная русь», Шахматов та Островський «не крѣщени русь»: *The Povest'*, 1, 319-320. О.Гіпіус визнає спільну помилку ЛНк (С1 Н4 не залучалися).

138.4-5, 6523 / 1015 р. ХРА+І «радуита ся **луча** свѣтозарнаа явиста ся» проти ЛН4+Нк «радуита ся **лукаваго змия поправша . свѣтозарна явиста ся**» (Нк проп. «змия»), С1 лакуна⁴⁵. Відмінні елементи вміщені в похвалі свв. Борису та Глібу. Л-група відтворює кліше про поправання змія, якого в ІХРА немає, натомість збережене слово «луча», що краще відповідає темі світлозарності. Нижче тема розробляється ширше, святі порівнюються до двох світил: «яко свѣтилѣ озаряючи... тьму отганяща...». Поправання змія є агіографічним шаблоном, і не відповідає темі світлозарності. Більшість літописознавців реконструюють, контамінуючи обидва читання, Островський обирає ІХРА: *The Povest'*, 2, 1103. Доповнення ЛН4+Нк усе ж таки виглядає чужорідним елементом і скидається на інновацію.

150.8, 6539 / 1031 р. ІХ «(и многы ляхы приведоста .) и раздѣлиста я . **и** посади Ярослав **своя** по Рси» проти ЛРА+НкН4+С1 «и раздѣливша я . **Ø** Ярослав

⁴³ Гиппиус. О критике текста..., 83.

⁴⁴ Див., напр.: Бобров. Новгородские..., 97.

⁴⁵ Тексти: І радуита ся **луча** <пре>свѣтозарная . и явиста ся.

Х ра⁴уита ся **лоуча** свѣтозарнаа явиста ся ,

РА ра⁴уи⁴та ся **лоуча** свѣтозарная . явиста ся .

Л радуита ся **лукаваго змия поправша . свѣтозарна явиста ся.**

Нк Радуита ся **лукаваго поправше** свѣтозарная явиста ся.

Н4 Радуите ся, **лоукаваго змія поправше** свѣтозарнаа явисте ся.

посади **Ю** по Ръси» (НкС1Н4 аор. множ. «раздѣлиша» зам. дієприкм. двоїни)⁴⁶. Деталь узято з ширшого контексту примирення та спільного походу Ярослава і Мстислава Володимировичів на «Червеньскы грады». Князі «повоеваста» землю, «приведоста» ляхів та «раздѣлиста». У виразі «и посади **своѣ** по Ръси» «своѣ» – необхідне уточнення щодо Ярослава. Дієприкм. ЛРА (та аор. утворений з нього) радше є інновацією, те ж стосується втрати сполучника та займенника, а також перестановки слів. Загалом перебудова конструкції в ЛРА-НкС1Н4 є невдалою. Бичков і Лихачов контамінують ЛРА з ІХ, Шахматов та Островський спираються на ІХ: *The Povest'*, 2, 1187-1188.

Маємо ще серію подібних прикладів. У більшості з них пропуски пов'язані зі складнішими трансформаціями – доповненнями і зміною форми слів, переставленням сегментів. Тому розглянемо лише два вузли видозмін тексту, уміщені під 6597 / 1089 р. Після 1074 р. в НкС1Н4 виклад являє собою по суті сильно скорочену вибірку, однак у даному місці дослідникам літописів пощастило, адже літописці на короткий час повернулися до копіювання «ПВЛ».

208.23-25, ідеться про висвячення церкви Св. Михаїла в Переяславі «Ефрѣмомъ», за РА+ІХ «тоя цркви митрополитомъ . юже бѣ создалъ . великоу соуцоу . и пристрою в неи великоу сотвори» проти Л+НкН4 «митрополитомъ тоя цркы юже бѣ создалъ велику суццю . бѣ бо преже в Переяслави митрополья . и пристройю . великою пристроєю»; С1 лакуна⁴⁷. Доповнення «бѣ... митрополья» – вставка, оскільки розриває виклад. Шахматов та Островський реконструюють за ІХРА: *The Povest'*, 3, 1671. Прозорі й причини такого уточнення – у «ПВЛ» зафіксована титулярна митрополія в Переяславі за часів Ярославичів, однак це явище більше не повторювалося, а вираз «тоя цркъве митрополитомъ» виглядав незвично. Із різничитань «пристрою в неи... сѣтвори» та «пристрою ю... пристроєю» – усі, крім Островського, віддають перевагу Л (там же, р.1671-1672). Однак у формах і послідовності слів у версії ІХРА помилок немає й підстави вибору в літописознавців радше естетичні. Між іншим, далі в усіх списках формула: «оукрашивъ ю всякою красотою». Тобто, може бути й таке, що укладач прото-Л продовжував модифікувати текст і після доповнення за шаблоном. У будь-якому разі, варіант ЛНкН4 з інтерполяцією про «митрополью в Переяслави» є однозначно вторинним.

Продовження повідомлення про переяславські справи, 208.27-209.1, знову видає роботу редактора. Згідно з РА+ІХ «сии бо Ефрѣмъ в си лѣта . многа зданія въздвиже» проти ЛНкН4 «се бо Ефрѣмъ бѣ скопецъ высокъ тѣломъ» і далі винятково Л «бѣ бо тогда многа зданья въздвиже», натомість у НкН4 скорочення та заміни⁴⁸.

⁴⁶ Тексти: І и раздѣлиста я . и посади Ярославъ своя по Рси.

Х и раздѣлиста и⁴ . и посади Ярославъ своа по Рси.

РА и разделивша я . Ю Ярославъ посади Ю по Рси.

Л и раздѣливша я . Ю Ярославъ посадѣ Ю по Ръси.

Нк та Н4 и раздѣлиша я . Ю Ярославъ посади Ю по Рси.

С1 и раздѣлиша я . Ю великий князь Ярославъ посади Ю псари.

⁴⁷ Тексти зберігають поділ на групи з невеличкими змінами:

І иже ю естъ создалъ велику суццю . и пристрою в нѣи велику створи.

Х иже ю е⁴ создалъ великоу суццю , и прикроутоу въ неи великою сѣтвори .

РА юже бѣ создалъ . великоу соуцоу . и пристрою в неи великою сотвори .

Л юже бѣ создалъ велику суццю . бѣ бо преже в Переяслави митрополья . и пристройю . великою пристроєю.

Нк юже бѣ самъ сздадъ, велику суццю, бѣ бо преже в Переяслави митрополиа; и пристройю великимъ пристроением

Н4 юже бѣ /кілька списків + самъ/ сздадъ, великоу соуцоу, бѣ бо преже митрополья в Переяслави; и пристройю великою пристроєю.

⁴⁸ Тексти літописів: І сии бо Ефрѣмъ в си лѣта . многа зданья въздвиже.

Х сь⁴ бо Ефре⁴ в си лѣта многа з'аніє въз'віже.

РА сии бо Ефрѣмъ . в си лѣта многа зданія . въз'віже.

Вставка «бѣ скопецъ...» спільна для ЛНкН4, а Л «бѣ бо тогда» мало на увазі узгодити текст після інновації. Шахматов та Островський помітили й незграбне узгодження, й інтерполяцію, і відновлюють «ПВЛ» за ІХРА: *The Povest'*, 3, 1672. Можна поміркувати над тим, звідки взялося доповнення. «Скопчиною» був попередній київський митрополит, та про нього, на відміну від Єфрема, літопис відгукується далеко не апологетично. Не виключено, джерелом інтерполяції на стадії прото-Л виявилось «Житіє св. Феодосія Печерського» або «Киево-Печерський патерик», куди воно ввійшло. Тексти вміщують відомості щодо Єфрема-«каженика» чи «скопця», котрий із Києва вирушив до Константинополя, під час перебування там в одному з монастирів передав св. Феодосієві Печерському Студійський устав, і був поставлений митрополитом (у пізніх редакціях єпископом) у Переяслав⁴⁹. У Суздалі та Нижньому Новгороді, де переписані суздальські гілки «ПВЛ» і власне Л, мусили пам'ятати про те, що Суздальська, Володимирська й Нижегородська єпископії вийшли з «області» Переяслава. «Патерик» належить до розповсюджених рукописів, тому розшукати та застосувати інформацію було порівняно легко.

Назагал серія виявлених вузлів різночитань, які дозволяють вирішити, де початкове й де вторинне, зрозуміло, неповна (ми обстежили бл. 300 вузлів). Утім наведена низка з двох десятків прикладів дозволяє зробити попередні висновки. Передусім можна з певністю твердити, що Новгородсько-Софійські зводи наслідують інноваційні читання «типу Л». На особливе значення заслуговує те, що в нас зустрічаються два різновиди читань. Такі, коли ІХ поч. проти ЛРА-НкС1Н4 втор. і такі, де ІХ-РА поч. протистоїть Л-НкС1Н4 втор. Отже, зафіксовані інновації, котрі виникали як на стадії єдиної суздальської гілки ЛРА, так і пізніше, коли Л та РА розділилися (й остання змогла зберегти вихідний текст «ПВЛ», адже в РА безліч власних відхилень). Але поєднані обидва типи інновацій у тексті «типу Л»⁵⁰. Таким чином, недійсною є стема, яку пропонує О.Гіпіус, де протограф НкС1Н4 відходить від «Зводу Андрія Боголюбського», суздальська гілка тим часом продовжується до «Зводу 1185 р.», від якого відходить протограф ЛРА, і тільки після цього на певному етапі Л та РА розходяться⁵¹. Наведені вище факти спростовують твердження: «Its (тобто Нк's – Т.В.) central Russian source is supposed to be an 1185 compilation which predated the split into the ЛГ and РА groups»⁵². Судячи з серії проаналізованих різночитань (а ці студії будуть, сподіваюся, продовжені) насправді протограф НкС1Н4 унаслідував читання прото-Л уже *після* того, як розійшлися (прото-)Л та (прото-)РА. Приблизно з'ясувати, яким часом датовані подібні варіанти Л-групи, можна, спираючись на контрольні читання Київського літописного зводу. Тут ми змушені вийти за межі «ПВЛ» і відволіктися на її продовження в київській та суздальській традиціях. Річ у тім, що в літописних записах за XII ст. володимиро-суздальські повідомлення використано в Київському зводі практично до самого кінця

Л се бо Єфрѣмъ бѣ скопецъ высокъ тѣломъ . бѣ бо тогда многа зданья въздвиже.

Нк1 Сеи бо Ефреъмъ бѣ скопецъ, высокъ теломъ. Ø.

Н4 Сь бо Ефреъмъ бѣ скопецъ, высокъ тѣломъ. Ø.

⁴⁹ Згадки див.: «Ефрем каженикъ отъиде въ Костянтинь градъ и ту живяше въ единомъ монастыри. послѣди же изведевъ бысть въ страну сию и поставленъ бысть єпископомъ /митрополитѣмъ/ въ градѣ Переяслави»; «посла єдинаго отъ брата блаженни въ Костянтинь градъ къ Ефрѣму Скопцю, да весь уставъ Студийскаго монастыря принесеъ, исписавъ». Абрамович, Дмитро І. *Киево-Печерський патерик* (Київ, 1991; репр. 1931), 36, 39. Вихідне читання «митрополитѣмъ», оскільки так Успенський збірник XII–XIII ст. з Житієм св. Феодосія та Касіанівська І редакція Патерика. Там же, 36, вар.8.

⁵⁰ Така сама картина в усіх групах та підгрупах. Найпростіший приклад: X акумулює спільні похибки типу ІХ, а також і власні індивідуальні відхилення X.

⁵¹ Цю вдосконалену порівняно з попередніми стему див.: Gippius. *Reconstructing...*, 364.

⁵² Там же, 345. О.Гіпіус перейняв ідею зводу Андрія Боголюбського, відображеного в НкС1Н4, з: Михеев, Савва М. *Кто писал «Повесть временных лет?»*, *Славяно-германские исследования*, 6 (Москва, 2011), 23.

XII ст. (до статей 1190-х рр.). Якщо в нас Київський літопис успадковує вторинні читання Л чи РА (а також ще третьої пам'ятки для суздальського літописання – Літописця Переяслава-Суздальського), тоді можна розходження Л та РА датувати досить раннім періодом. Судячи з наших попередніх спостережень над характером різночитань, на IX вторинні читання суздальських списків не позначилися. Це, своєю чергою, дозволяє обережно припускати, що інновації формувалися пізніше за 1190-ті рр. Тоді вірогідний час розходження у суздальській гілці – після початку XIII ст.

Повертаючись до «ПВЛ», важливо, що за наявності розбіжності Л та РА Новгородсько-Софійські зводи незрідка йдуть за Л. Таким чином, протограф НкС1Н4, в якому вбачають одне зі свідчень «Початкового зводу», має прикметну низку інновацій Лаврентіївської групи, вірогідно, сформованих від початку XIII ст. Наскільки постійною є належність до Л-групи – треба з'ясувати. Уже припускали наслідування в НкС1Н4 читань також і «типу Н1», але всі афіліації протографа НкС1Н4 потрібно ще детально дослідити. Якщо одночасно простежуватиметься афіліація з іншою гілкою або гілками, це означатиме контамінацію (таку, як у РА або складнішу). Тобто знаменуватиме появу ще однієї «плинної» складової літописного «дерева», яка може приєднуватися поперемінно до різних гілок. Це – інше велике завдання, яке доведеться вирішувати найближчим часом.

REFERENCES

1. Abramovych, D. (1991). *Kyievo-Pecherskyi pateryk*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bobrov, A. (2001). *Novgorodskie letopisi XV v.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
3. Bugoslavskij, S. (1941). "Povest' vremennykh let" (Spiski, redaktsii, pervonachalnyi text). *Starinnaja russkaja povest'*, 7–37. Moskva. [in Russian].
4. Gippius, A. (2002). O kritike teksta i novom perevode-rekonstruktsii "Povesti vremennykh let". *Russian Linguistics*, 26: 1, 63–126. [in Russian].
5. Gippius, A. (2014). Reconstructing the original of the Povest' vremennykh let: a contribution to the debate. *Russian Linguistics*, 38, 341–366.
6. Guimon, T. (2021). *Historical writing of Early Rus (c. 1000 – c. 1400) in a comparative perspective*. Leiden; Boston.
7. Matveenko, V. & Shchegoleva, L. (2006). *Knigy vremen'nye i obraznye Georgija Monakha. 1: 1: Interpretivannyi text Troitskoj rukopisi*. Moskva. [in Russian].
8. Melnikova, E. (2004). The lists of Old Norse personal names in Russian-Byzantine treaties of the 10th century. *Studia anthroponymica Scandinavica: Tidskrift for personnamnforskning*, 22, 5–27.
9. Mikheev, S. (2011). Kto pisal "Povest' vremennykh let?". *Slavjano-germanskie issledovanija*, 6. Moskva. [in Russian].
10. Nakadzava, A. (2006). *Issledovanija novgorodskikh i moskovskikh letopisej XV v.* Tojama. [in Japan, in Old Russian].
11. Nikolaev, S. (2017). *K etimologii i sravnitel'no-istoricheskoj fonetike imen severogermanskogo (skandinavskogo) proiskhozhdjenja v "Povesti vremennykh let"*. *Voprosy onomastiki*, 14:2, 7–54. [in Russian].
12. Ostrowski, D. (2007). Načal'nyj Svod theory and the Povest' vremennykh let. *Russian Linguistics*, 31:3, 269–308.
13. Ostrowski, D. (2005). Scribal practices and copying probabilities in the transmission of the text of the Povest' vremennykh let. *Palaeoslavica*, 13:2, 48–77. Cambridge, Mass.
14. Ostrowski, D. (2003). The Povest' vremennykh let: an interlinear collation and paradosis. *Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts: X: 1–3*. Cambridge, Mass. [in English, in Old Russian].
15. Prokhorov, G. (1977). Letopisnye podborki rukopisi GPB F.IV.603 i problema obshcherusskogo svodnogo letopisanija. *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 32, 165–198. Leningrad. [in Russian].
16. Shchhavelev, A. (2020). Sledy grecheskoj orfografii v lichnykh imenakh iz dogovora kniazia Igoria Riurikovicha (avgust 931 g. – dekabr 944 g.). *Drenejshie gosudarstva Vostochnoj Evropy: 2019–2020 gg.: Diplomaticheskie praktiki antichnosti i srednevekovja*, 73–83. Moskva. [in Russian].
17. Vilkul, T. (2006). Letopisnye vstavki iz PVL v Silvestrovsko-Minejnoj redaktsii Skazanija o sv. Borise i Glebe. *Ruthenica*, V, 37–72. Kiev. [in Russian].
18. Vilkul, T. (2019). *Letopis i khronograph: Tekstologija domongolskogo kievskogo letopisanija*. Moskva. [in Russian].
19. Vilkul, T. & Nikolaev, S. (2020). *Rus v perechniakh narodov „Povesti vremennykh let” i vne ikh*. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 27, 145–167. Sankt-Peterburg. [in Russian].
20. Vilkul, T. (2004). Textologija i tekstkritik. Ideálny proekt... Po povodu: "Povist' vremennykh lit.: Mizhriadkove spivstavlennia i paradosis" (ed. D.Ostrowski). *Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts: Vol. X: 1–3* (2003). *Palaeoslavica*, 12:1, 177–205. Cambridge, Mass. [in Russian].

Tetiana VILKUL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), tvilkul@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

The Laurentian Version of the *Primary Chronicle* in the Textual Criticism of the Novgorod-Sofia Group

Abstract. The chronicles of the Novgorodian-Sophian group, that is, *Novgorodian Karamzin Chronicle*, the *First Sophian Chronicle*, and the *Fourth Novgorodian Chronicle*, are complex compilations from the early 15th century, which combine the Vladimir-Suzdal and Novgorod annalistic writing. The Vladimir-Suzdal material some scholars attributed to the impact of the “Chronicle of Andrei Bogolubsky” (not later than 1174) or the “Vladimir compilation kept until 1185”. At the same time, the Novgorod-Sophian chronicles are considered important witnesses to early chronicling. Some scholars even claimed them to be the evidence of the so-called “Initial compilation of the 1090^s” which should mean that a distant protograph of these chronicles was formed in the late 11th century. Though their codices contain many fragments of text identical or close to the Primary Chronicle (i.e. A Tale of Bygone Years) they are rarely involved in discussions of its textual history. **The purpose of our study** is to expand the evidence based information on the influence of the Laurentian Suzdal version of the Primary Chronicle on the Novgorod-Sophian Group. **The scientific novelty** lies in the systematization of the Laurentian secondary readings within the Primary Chronicle that passed to the Novgorod-Sophian tradition. Survey of the texts has been carried out in the field of textual criticism **methods**. **Conclusions.** Nearly 300 readings have been revealed. Of these, the paper deals with around 20 variant readings which are either irrevertibly or very probably secondary. First, it is safe to say that the Novgorod-Sophian group inherited numerous innovations of the Suzdal branch. Second, the material allows us to identify which group of the Suzdal Chronicles applies. The special significance is that we have two different kinds of readings. Those when the Novgorod-Sophian chronicles follow the Laurentian version only, and the others when the Laurentian=Radzivil version. Both varieties of readings are accumulated by the Laurentian manuscript’s protographer. Innovations arose both at the stage of an undivided branch of the Vladimir-Suzdal Chronicle, and later, when the protographers of the Laurentian and Radzivil codices were separated. Thus, it is necessary to reconsider as the stemma of manuscripts tradition as the ideas that the protographer of the Novgorod-Sophian group comes before 1174 or at 1185. The Suzdal impact on Novgorod-Sophian texts was clearly made at the stage when the Laurentian and Radzivil protographers split up. Some details allow us to assume that the innovations were formed later than 1190s, and probably took shape even after the beginning of the 13th century.

Keywords: medieval chronicles, *Primary Chronicle*, textual criticism, Old Rus.